

I.M. КУРЛОВІЧ

ПРЫСЛОЎІ НЯПЭЎНА-КОЛЬКАСНАЙ СЕМАНТЫКІ 'МНОГА' Ў ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Рассматриваются особенности функционирования наречий неопределенно-количественной семантики 'много' в истории белорусского языка. Делается вывод, что на протяжении развития белорусского языка вышли из активного употребления отдельные книжнославянизмы, произошла более узкая специализация значений в рамках одной словоформы, увеличилась словообразовательная валентность отадективных компонентов в составе современных сложений.

The article deals with the specific features of indefinite qualitative adverbs of 'many / much' semantics in the history of the Belarusian language. It was found out that in the course of the Belarusian language development some bookish words of Slavonic origin went out of use, a narrower specialization of meanings in the framework of one word form took place, word forming valence of adjective components in modern word combinations increased.

Вывучэнне прыслоўя як знамянальнай часціны мовы ў беларускай лінгвістыцы не мае даўняй традыцыі. Асобныя пытанні, звязаныя з гэтай катэгорыяй слоў, упершыню былі закрануты ў працах акадэміка Я.Ф. Карскага, які адзначаў, што «неизменяемые части речи (наречия, предлоги, союзы, междометия) в белорусском языке бывают или первообразные, часто состоящие из одного гласного звука (а, и, у) или гласного с согласным (на, ци), не говоря уже о тех образованиях, которые вследствие фонетических причин сократились, потеряв часто даже характер слога (об, з, ў), или производные при посредстве разных суффиксов» (Карский 1956, II, 64).

Акадэмік Карскі прытрымліваўся традыцыйнага вызначэння прыслоўя як нязменнай самастойнай часціны мовы. Да прыслоўяў ён адносіў нячленныя формы вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў (*первей, перш-наперш, спрэжда*), а таксама лічыў, што ў іх склад можна ўключаць пабочныя словы, якія ўтвораны ад дзеясловаў (*мусіць, аможе, ведзьже*). Я.Ф. Карскі пры гэтым заўважыў, што прыслоўяў, утвораных непасрэдна ад уласнамоўных каранёў, беларуская мова ведае няшмат, прытым больш за ўсё ў форме часціц, якія ўваходзяць у састаў складаных прыназоўнікаў і прыслоўяў: а- (*абыдзе, абыдзень, абыяк, ажно, ану*), -ка (*цяперака, тутачка, тамака*) (гл. Карский 1956, II, 65–78). Заслугай Я.Ф. Карскага ў вывучэнні гэтай часціны мовы можна лічыць сабраны ім выключна багаты і разнастайны фактычны матэрыял з помнікаў старабеларускага пісьменства, а

таксама розных беларускіх гаворак, што дазволіла ўвесці ў навуковы ўжытак вялікую колькасць старажытнабеларускіх і дыялектных прыслоўяў (гл. Шуба 1962, 28).

Пазней некаторыя назіранні над функцыянаваннем прыслоўяў у беларускай літаратурнай мове знайшлі адлюстраванне ў дапаможніках для студэнтаў вышэйшых навучальных устаноў, школьных падручніках, распрацоўках метадычнага характару (А.М. Базыленка і інш., 1957; М.І. Гурскі, М.Г. Булахаў, М.Ц. Марчанка 1958, 1961). Грунтоўным абагульненнем назапашанага матэрыялу, своеасаблівым манаграфічным нарысам марфалогіі прыслоўя стала праца П.П. Шубы «Прыслоўе ў беларускай мове» (гл. Шуба 1962). У ёй даследчык выдзяляе тры асноўныя разрады прыслоўяў па значэнні (акалічнасныя, якасна-акалічнасныя, якасныя), разглядае асаблівасці іх форма- і словаўтварэння, вылучае акцэнталагічныя тыпы прыслоўяў у сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Што да колькасных прыслоўяў, то ў беларускай лінгвістыцы пакуль што не вырацаваны адзіны погляд на іх месца ў лексіка-семантычнай класіфікацыі. Адны мовазнаўцы адносяць іх да якасных, якія абазначаюць меру якасці той або іншай прыметы (гл. Шуба 1962, 34; Беларуская граматыка 1985, 196), другія выдзяляюць у асобны разрад і класіфікуюць як азначальныя (гл. Бурак 1974, 193; Л.М. Грыгор'ева (гл. Беларуская мова 1994, 215); Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч (гл. Курс беларускай мовы 1996, 430)).

Мэтай нашага артыкула з'яўляецца выяўленне асаблівасцей функцыянавання прыслоўяў няпэўна-колькаснай семантыкі 'многа' ў гісторыі беларускай мовы. Крыніцамі фактычнага матэрыялу паслужылі картатэка і 30 выпускаў «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», дыялектныя, тлумачальныя, этымалагічныя слоўнікі беларускай і рускай моў, «Слоўнік мовы Скарыны», «Слоўнік мовы "Нашай Нівы"», а таксама «Старославянскі слоўвар» і «Словарь русского языка XI–XVII вв.».

Для выражэння апрадмечанай колькасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца базавыя прыслоўі *многа*, *шмат*, а таксама *больш* (як форма вышэйшай ступені да *многа*). Паводле ТСБМ прыслоўе *многа* мае наступныя значэнні: 1. У вялікай колькасці, у вялікай ступені; не мала (*Не, я дык люблю сходкі. Асабліва вялікія, дзе многа людзей...* М. Зарэцкі). 2. Больш, чым патрэбна; лішне (*Няўжо гэта тая, пра якую калісь так многа гаварылі...* М. Зарэцкі). Прыслоўе *шмат*: 1. Вялікая колькасць, дастатковая колькасць каго-, чаго-н., многа (*Шмат спявае*). 2. У спалучэнні з прыметнікамі і прыслоўямі выш. ст. азначае: значна, намнога (*Ён шмат маладзейшы за мяне*). 3. У спалучэнні з адноснымі займеннікамі абазначае: многія, многае (*Ты, Ліпень, надта малады і шмат чаго ў жыцці не паспеў зразумець...* В. Праўдзін). Прыслоўе *больш*: 1. Выш. ст. да прысл. *многа* (...*больш багата дастанецца*. Г. Марчук). // 3 колькаснымі назоўнікамі або з колькаснымі назоўнікавымі злучэннямі ўказвае на перавышэнне абазначанай колькасці (*Больш за тону. Званілі доўга, больш за пяць хвілін*. К. Чорны). 2. У спалучэнні з прыметнікамі або прыслоўем служыць для ўтварэння вышэйшай ступені (*Міколка наважыўся падацца ў больш спакойнае месца*. М. Лынькоў). 3. У адмоўным сказе азначае: далей, у далейшым, ужо (*Холаду Лявоніха больш не адчувала...* В. Праўдзін). 4. Пераважна, галоўным чынам (...*мужава прысутнасць цяпер больш перашкаджала...* В. Праўдзін).

Акрамя адзначаных лексем, у народных гаворках ужываюцца прыслоўі *болі* (*Не хадзі болі туды, бо буду сварыцца*. Краснае Маладз.) (СГЦРБ, I, 40); *боле*, *блей* (*Яны боле рыжыя*. Ахрэмаўцы Брасл. *Блей не прыдзе*. Чычаль Швянч.) (СПЗБ, I, 202); *веле*, *веля*, *велё*: 1. Шмат, многа (*О, веле стаякоў настаўляла*. Беняконі Воран.). 2. Колькі, колькі-н. (*Веле малака ў мяне бралі?* Старыя Трокі Трак.). 3. Толькі (*Ругаецца стары, як цыгра, веля спакою, як у хаці німа*. Міратычы Карэл.). 4. Працяглы час (*Я веля нахадзілася па леся*. Старыя Смільгіні Воран.; параўн.: польск. *wiele* 'многа, багата') (СПЗБ, I, 231); *венц* (*Зямлі меў паўвалокі ці венц*. Грыкені Вільн.) (СГЦРБ, I, 231); *мнозазна* (*Но ў гэты год ягад у лесі, ягад мнозазна!* Заямнае Стаўб.) (СГЦРБ, I, 231).

Паводле свайго паходжання пераважная большасць гэтых прыслоўяў адносіцца да агульнаславянскага пласта лексікі. У помніках старабеларускага пісьменства найбольшай прадуктыўнасцю характарызуецца стылістычна нейтральнае прыслоўе *многа*, пры гэтым у лексіка-семантычнай групе з асноўнай дамінантай 'многа' налічваецца значная колькасць разнастайных паводле паходжання прыслоўных словаформаў.

1. Прыслоўе *многа* (ад праславянскага прыметніка *тъногъ*, які этымалагі збліжаюць з гоцк. *tanags* 'шматлікі', ЭСБМ, VII, 60) шырока зафіксавана ў помніках стараславянскай мовы ў форме *тъного* са значэннем 'многа, очень много', пры гэтым адзначаецца і яе параўнальная ступень *тъножае* (СС, 335). Варта адзначыць, што фактычна паралельна ўжываліся і прыслоўі *тъногашьды*, *тъногашди*, *тъногащи* са значэннем 'многакратно, много раз' (СС, 335).

У помніках агульнаўсходнеславянскай мовы прыслоўе *многа* выступае ў двух значэннях: 'в большом количестве, в большой степени; много, не мало' і 'сильно, очень' (СлРЯ, IX, 194). У гэты перыяд словаформа *многа* магла ўжывацца і ў функцыі назоўніка са значэннем 'большое количество' (*Можааше бо се миро продано быти на мънозе и дано быти нищимъ*. Матф. XXVI, 9) (СлРЯ, IX, 194–195), а таксама як першая частка складаных слоў са значэннем 'предмет, действие, состояние,

качество, названные второй частью слова, существуют в большом количестве': *многобожный, многожальный, многовидный* і г. д. (СлРЯ, IX, 194–195), чаго не назіралася ў стараславянскай мове. Фіксуецца ў помніках агульнаўсходнеславянскай мовы і прыслоўі *многажды* (*многажды, мъногашьди*), *многжды*; *многачски* (*многачьскы*); *многаци* (*мъногаци*); *многжда*; *многжды* з адзіным значэннем 'часта, многакратно' (СлРЯ, IX, 192–193).

У старабеларускай мове прыслоўе *многа* атрымлівае далейшае пашырэнне семантыкі. Яно ўжываецца ў чатырох значэннях: 1. У вялікай колькасці, у вялікай ступені, многа, нямала (*Их много укупе ездило и много злогъ людемъ чинили*. Вісл., 17). 2. Значна, у значнай ступені (*В землю Мьсти-славльскою воину свою поустиль и много проли крови християньскаа*. Увар., 91). 3. Моцна, вельмі (*Вашо польное здорovie отъ Якуба слышавъши, вельми много есмо радовалися* КЗ, 362, 1484). 4. Больш, чым патрэбна, лішне (*Не надобе о томъ много писати, вси бо ведаемъ яковыхъ теперъ учителей маемъ*. Будны, 7) (ГСБМ, XVIII, 89–90). Словаформа *многа* ў пісьмовых помніках беларускай мовы XIV–XVII стст. фіксуецца і ў значэнні назоўніка 'вялікая колькасць' (*Хто бы за мало много упросиль*. Ст. 1529, 4) (ГСБМ, XVIII, 90).

У «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» падаюцца прыслоўі *множайше* і *множае* як вышэйшая ступень ад *многа* (ГСБМ, XVIII, 96), а таксама са значэннем 'часта, шматразова' прыслоўі *многажды* (*многжда, многжды*); *множицею*; *многкратъ*; *многкратъ* (*многкратъ*) (ГСБМ, XVIII, 87, 91–92, 100). Далейшае развіццё ў помніках старабеларускага пісьменства атрымала словаўтваральная мадэль складання ў першай часткай *многа-*, якая адлюстроўвае ступень праяўлення прыметы, названай другой асновай (*Зъ многогрешного тела...* Карп., 49); (*Будучы з многозацныхъ...* Атыла, 199); (*Многклопотливых света сего...* Каліст, II, 9 б) (ГСБМ, XVIII, 96).

Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова, якая ў другой палове XIX – пачатку XX ст. фарміравалася на вусна-дыялектнай аснове, у адрыве ад кніжна-літаратурных традыцый папярэдніх стагоддзяў, сведчыць аб дыферэнцыйным адборы прыслоўяў няпэўна-колькаснай семантыкі, замацаванні ў жывой народнай мове толькі прыслоўяў з найбольш абагуленым значэннем. Так, у «Слоўніку мовы "Нашай Нівы"» прыслоўе *многа* падаецца з двума базіснымі значэннямі: 'у вялікай колькасці, у вялікай ступені; не мала' (...*сваталося многа розных князёў...* 1910, № 1, с. 6) і 'вельмі шмат, празмерна' (*Многа працавалі людзі, многа пралівалі поту...* 1907, № 26, с. 3) (СМНН, II, 552). Фіксуецца таксама складанні з першым кампанентам *многа* – са значэннем меры і ступені праяўлення прыметы: *многагаротны, многалюдны, многапольны* (СМНН, II, 553–554).

Што да сучаснай беларускай літаратурнай мовы, то прыслоўе *многа*, як і ў нашаніўскі перыяд, выступае толькі ў двух значэннях. Старажытная кніжныя формы тыпу *многажды* (*многжда, многжды*); *множицею*; *многкратъ*; *многкратъ* (*многкратъ*) не замацаваліся. Для абазначэння вялікай колькасці ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца таксама і назоўнік *мноства*. Як параўнальная ступень да *многа* ў літаратурнай мове функцыянуе суплётная словаформа *больш*.

2. Прыслоўе *больш* (ад стараславянскага прыметніка ў параўнальнай (вышэйшай) ступені *болии, больши, боле*) побач з *большими* мела адзінае значэнне 'больше' (СС, 98–99).

У помніках агульнаўсходнеславянскай мовы зафіксаваны прыслоўі *больше* (*больши*) і *более* (*боле, боли*) са значэннямі: 1. Дольше, продолжительнее (...*а больше дву месяца...* ААЭ, I, 71. 1471 г.). 2. Сильнее, больше (по степени действия или проявления) (...*елико ихъ больши подавляють...* Ав. Кн. Толк., 567. 1677 г.). 3. Преимущественно, главным образом (...*а больши у него речей...* Польск. д. III, 90. 1562 г.). 4. Лучше (...*о чемъ больше договоримся...* Гебд., 40. 1659 г.) (СлРЯ, I, 285–286). Падаецца тут і прыслоўе *большее*. То же, что *больше* (в знач. 1, 3) (СлРЯ, I, 286). З адзіным значэннем 'больше, сильнее' прыводзіцца прыслоўе *большими* (*большими*) (*И отъ того дъни большими начат любити его*. Патерик Печ., 32. XV в.) (СлРЯ, I, 287).

У помніках старабеларускай мовы прыслоўе *больш* зафіксавана ў такіх формах, як *болше, больше, болшей, болшэй, болшей, болшэй, более, боле, болей*. Значэнне 'больш' перадавалі словаформы *болше, больше* (...*казати болше брати...* Ст. 1529, 70); *более* (...*не мовъ более ко мне...* Скар. ДЗ, 11); *боле* (...*а будетъ ли боле парсунъ у той жалобе...* АЗР, I, 40–41, 1420–1423); *болей* (...*померло ихъ многимъ болей...* Скар. ІН, 21 б–22); *болшей, болшэй, болшей, болшэй, болшей, болшэй* (...*не могутъ болшей того терпети*. КЗ, 448, 1486) (ГСБМ, II, 127, 138). Акрамя таго, словаформы *болшей, болшэй, болшей, болшэй* перадавалі значэнні 'скарэй, хутчэй' (...*а болшей то въ земъли Жомойтской ма быть...* КПД, 587, 1557); 'далей' (*Не становити подводы нигде болшей семи миль...* КПД, 596, 1558) (ГСБМ, II, 138–139).

Далейшае пашырэнне семантыкі прыслоўя *больш* адбываецца на пачатковым этапе фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У выданнях газеты «Наша Ніва» сустракаюцца наступныя формы прыслоўя *больш*: *болей, boleј, боляй* са значэннямі: 1. Больш (...*а выдаткоў усё болей і болей...* 1907, № 13, с. 2); // З колькаснымі назоўнікамі ці злучэннямі ўказвае на перавышэнне абазначанай колькасці, сумы (...*а нават крыху болей, як авёс*. 1908, № 26, с. 4). 2. У адмоўным сказе азначае: далей, у далейшым, ужо (*Перад Калядамі Сайка зусім занямог і болей не паднімаў галавы*.

1914, № 29, с. 3). 3. У спалучэнні з прыслоўем службыць для ўтварэння вышэйшай ступені (...*выстаўляець тых работнікоў шмат болей...* 1907, № 12, с. 8) (СМНН, I, 228); *болі* са значэннем 'больш' (*Чым болі яны падрасці...* 1914, № 17, с. 1) (СМНН, I, 228); *больш*, *bols* са значэннямі: 1. Выш. ст. да многа (*Больш аб гаспадарцы дбала Банадыся*. 1913, № 11, с. 2). // У спалучэнні з колькаснымі назоўнікамі і з прыназоўнікамі *як*, *за* і без іх указвае на перавышэнне названай колькасці (*Князь Острожскі быў патронам больш чым 600 цэрквей*. 1910, № 4, с. 72). 2. У спалучэнні з прыметнікамі або прыслоўем утварае вышэйшую ступень (*У больш культурных старонках...* 1913, № 14, с. 1). 3. У адмоўным сказе азначае: *далей*, *у далейшым*, *ужо* (...*ніколі больш не пыталіся...* 1908, № 10, с. 5). 4. Выкарыстоўваецца як кампанент складанага злучніка *чым...* *тым* (*Чым больш грошэй будзе ў касе, тым лепей пойдзе праца суполкі*. 1908, № 5, с. 7). 5. *Далей*, *у далейшым*, *ужо* (...*асталася ляжаць на дне і ўжо больш не таець*. 1908, № 6, с. 4) (СМНН, I, 229).

Нягледзячы на функцыянаванне шматлікіх варыянтных формаў прыслоўяў з асновай *больш-* (*болі-*) у помніках старабеларускага пісьменства і ў так званы нашаніўскі перыяд, у сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваецца адзінае прыслоўе *больш* з асноўным значэннем 'выш. ст. да прысл. *многа*'. Значэнні прыслоўя *больш* 'далей, у далейшым, ужо' ў адмоўным сказе і 'пераважна, галоўным чынам' (ТСБМ, I, 394–395), на наш погляд, маюць дадатковы характар і могуць успрымацца як аманімічныя.

Варта адзначыць, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове прыслоўная словаформа *больш* з'яўляецца кампанентам ва ўстойлівых спалучэннях: *больш таго* (*Алесь адчуў сябе старэйшым. Больш таго – адчуў, што страшны, халодны час раздарожжа закончыўся, можна хоць штосьці рабіць, хоць за штосьці ўчапіцца*. Брыль); *больш-менш* (*Гэты самы гук памагаў яму [Сяргею Карагу] крыху агледзецца і больш-менш пэўна вызначыць сваё становішча*. Колас); *ні больш ні менш* (*Бяру аршын і правяраю сам. Дык што ж вы думалі? Ну ў чэрці! Недахапіла ў мяне там ні больш ні менш – тры чвэрці*. Крапіва); *тым больш* (*Рахункаводу абрыдла сядзець у канторы, тым больш што на вуліцы выдатны вясновы вечар*. Хадкевіч) (гл. Лепешаў 2008).

У помніках агульнаўсходнеславянскай мовы са значэннем 'больш за ўсё' зафіксаваны прыслоўныя словаформы, у склад якіх уваходзіць прыстаўка *наи-*: *наиболее* (...*оже жены наиболее кланяются до земля...* Корм. Балаш., 275. XVI в. ~ 1156 г.) (СлРЯ, X, 99); *наибольши* (...*сие же наибольши расширяются...* Назиратель, 227. XVI в.) (СлРЯ, X, 99). Старабеларускай мове такія словаформы не былі характэрны.

Шырокі спектр такіх словаформаў атрымаў развіццё ў старабеларускай мове. Параўн.: *найбольшъ*, *найболшъ* са значэннем 'найбольш' (...*и наибольшъ было діаконъ...* Дыяруш., 166) (ГСБМ, XIX, 44); *набольшей*, *наболшей*. Тое, што і *найбольшъ* (...*а наболшей тым которые бы...* Ст. 1529, 24) (ГСБМ, XVIII, 293); *наболше*, *наболша*, *наболши*, *набольше*. Тое, што і *найбольшъ* (...*а найбільше млстынею Чэцця*, 19 б) (ГСБМ, XVIII, 293); *найболей* са значэннямі 'найболей, найбільш; асабліва' (...*зубляше землю, наиболее египетскую...* Скар. КБ, 87–87 б) (ГСБМ, XIX, 44); *наболей*. Тое, што і *найболей* (...*а наболей о земленомъ...* АЮЗР, I, 22, 1483) (ГСБМ, XVIII, 292); *наболе*. Тое, што і *найболей* (...*а наболе ныне мне мешкаючи...* АСД, IX, 6, 1506) (ГСБМ, XVIII, 292).

Прыслоўе *набольшь* са значэннем 'наиболее' падаецца ў «Слоўніку беларускай мовы» І.І. Насовіча (*Кожень себе набольшь любіць, чимъ-си другога*) (Насовіч, 298). Ніводнае прыслоўе з прыстаўкай *най-* не фіксуецца ў мове газеты «Наша Ніва».

Што да сучаснай беларускай літаратурнай мовы, то ў ёй функцыянуюць прыслоўі *найбольш* і *найболей*. Параўн.: *найбольш*. 1. *Больш за ўсё, больш за іншых; асабліва* (...*вайна цягнулася ўжо каторы год. І найбільш далася яна нашай краіне, прынамсі Беларусі*. Дубоўка). 2. У спалучэнні з якаснымі прыметнікамі ўтварае найвыш. ступень апошняга (*Найбольш яркі. Найбольш прыгожы*) (ТСБМ, III, 252); *найболей*. Тое, што і *найбольш* (*З усіх птушак найболей падаюць голас у лесе сініцы...* Навуменка) (ТСБМ, III, 252).

У помніках старабеларускага пісьменства побач з прыслоўямі *многа* і *больш* суіснавалі сінанімічныя словаформы, у аснове якіх быў праславянскі якасны прыметнік *велии*, які паступова страчваў марфалагічныя рысы формамянення і ператвараўся ў нязменную часціну мовы. Параўн.: *веле*, *веля*, якія мелі значэнні 'многа, мноства' (...*оузрел веле шпичъ грецких...* Троя, 54) і 'колькі, як многа' (...*пана самого не было, выписують зособна, чого которій податокъ и веле посыла*. КПД, 533, 1569) (ГСБМ, III, 76–77); *велие* са значэннем 'многа' (...*оуставляемъ ижъ велие суседъ посполито не может поити...* Вісл., 26–26 б) (ГСБМ, III, 82).

Венцей са значэннем 'больш' (...*ижъ венцей терпети не повинень*. АЗР, V, 75–76, 1645) (ГСБМ, III, 108); *венци*, *веньци*. Тое, што і *венцей* (*Братія венци не мают...* Вісл., 35 б) (ГСБМ, III, 109). Форма *венць* у пісьмовых помніках беларускай мовы XIV–XVII стст. сустракаецца ў значэннях злучніка і прыслоўяў: 1. Зл. *Такім чынам*. 2. Прысл. *Толькі*. 3. Прысл. *Больш* (*Рекль старец венць жадного...* Зб. 107, 201 б) (ГСБМ, III, 109).

Варта адзначыць, што ў стараславянскай мове функцыянавала словаформа **веле** як выклічнік (СС, 110), а таксама словаформа **велии** (*велий*) як прыметнік (СС, 110). Прыслоўную словаформу **веле** або **велии** не адлюстроўваюць ні помнікі стараславянскай мовы, ні агульнаўсходнеславянскія крыніцы.

Прыслоўная словаформа **веле** ў літаратурнай мове ўсходніх славян магла ўжывацца ў функцыі першай часткі кампазітаў. У іх складзе яна перадавала ступень праяўлення прыметы, названай другой асновай, і была характэрна найбольш для помнікаў рэлігійнай літаратуры: *велегласно воскликнемъ* (Чэцця, 70 б); *велеречиво молиться* (Каліст, I, 32 б); *велелепнымъ гласомъ* (Катэхізіс, 201); *велемовная спрносность* (Кін., 49 б–50); *велемовство, жарты* (Навука, 56); *велемовцею его* (Пралог, 560 б); *велелепнымъ гласомъ* (Катэхізіс, 201); *а велеречия не имети, ни искати* (Чэцця, 166–166 б); *врагъ на мя велеречоваль* (Чэцця, 242 б) (ГСБМ, III, 78, 81, 101). Неабходна адзначыць, што абсалютная большасць такіх кампазітаў сустракаецца ў самых ранніх агульнаўсходнеславянскіх крыніцах. Параўн.: у «Словаре древнерусского языка XI–XIV вв.» *велегласие, веледушно, велемудрый* і інш.

У сучаснай беларускай літаратурнай мове кампанент **веле-** ў складзе кампазітаў, як і прыслоўныя словаформы на **веле** або **венц**, не ўжываецца. На думку прафесара М.Г. Булахава, «у прыметніка **велии** (*велий*) з праславянскай эпохі быў моцны канкурэнт – суфіксальны сінонім **великъ** (*великий*), які паступова станавіўся больш ужывальным словам, здольным утвараць усе магчымыя (склонавыя, родавыя, лікавыя і кампаратыўныя) формы і ўступаць у разнастайныя сэнсавыя сувязі з іншымі словамі» (Булахаў 1973, 22).

Для выражэння няпэўнай велічыні ў помніках агульнаўсходнеславянскай мовы функцыянавалі прыслоўныя словаформы *пуще, пущи, пуцьше* з наступнымі значэннямі: 1. Ср. ст. нар. и прил. *Сильнее, больше; хуже* (*Иже раны пуще пьрвыхъ...* Ж. Феод. Студ.). 2. *Слабее, ниже в каком-л. отношении* (...яко простии людье, пуще и половець. Ипат. Лет., 742). 3. Нареч. *Больше всего, в особенности* (...проводилъ его до Терека, отъ Шавкала пуще. Арс. Сух. Проскинитарий, 115. 1653 г.) (СлРЯ, XXI, 76).

У значэнні ‘больш, болей’ у старабеларускай мове выкарыстоўвалася прыслоўе *паче* (*пачеи*) (...*вестъ яко паче всехъ согрешиль...* ПБ, 23) (СМС, II, 8). Акрамя таго, тут адзначаюцца такія сінанімічныя словаформы да прыслоўя *пуще*, як *пущеи* (...*страшливыи пущеи всихъ...* Трыст., 46–47) (ГСБМ, XXIX, 390); *пущи* (...*а сотворение лепшого не будетъ поущи его*. Арыст, 159) (ГСБМ, XXIX, 391); *пущести* (...*а любо бывало имъ пущести иже трудъ подалъ...* Арыст, 208) (ГСБМ, XXIX, 391).

«Слоўнік беларускай мовы» І.І. Насовіча прыводзіць прыслоўе *пущи* са значэннем ‘хуже’ (*Пуще будзецъ, коли не послухаешъ*) (Насовіч, 540), а таксама прыслоўе *пущей* са значэннем параўн. ст. ‘сильнее’ (*Пущей ставъ кричаць*) (Там жа). На старонках «Нашай Нівы» прыслоўе *пушчэй* зафіксавана са значэннем ‘горш’ (*Шмат бядней і пушчэй живе ў нас народ як на другіх краёх*. 1914, № 19, с. 3) (картатэка СМНН). Ні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, ні ў народных гаворках гэтая форма не захавалася.

3. Даўнюю гісторыю ў беларускай мове мае прыслоўе **шмат** са значэннем ‘многа’. Яно сустракаецца ўжо ў помніках старабеларускага пісьменства (...*коли шматъ золота обачыль...* Зб. 752, 485 б); (...*и кости шматъ дужій отбито прочъ*. ГЮМ, VIII, 524, 1636) (картатэка ГСБМ), а пазней зафіксавалася і на старонках «Нашай Нівы» (*Шмат бядней і пушчэй живе ў нас народ як на другіх краёх*. 1914, № 19, с. 3) (картатэка СМНН). Словаформа **шмат** была запазычана з польскай мовы, дзе ўжывалася як назоўнік са значэннем ‘кавалак, ануча’. Параўн.: польск. *szmat, szmata* (гл. Булыка 1972, 366).

«Слоўнік беларускай мовы» І.І. Насовіча падае словаформу **шмат** з наступнымі значэннямі: 1. Кусокъ чэго-лібо (*Шматъ мяса, полотва, земли*). 2. Порядочное количество (*Шматъ грошей выдавъ*) (Насовіч, 714).

Словаформа **шмат** шырока ўжываецца і як прыслоўе (*Ён з глебы гоніць кропляў шмат*. А. Куляшоў), і як назоўнік не толькі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, але і ў народных гаворках. Параўн.: *Шмат і яшчэ чаго казаў*. Бешанковічы, Беш. р. (ВКС, 353); *Шмат работы яшчэ засталося*. *Зарабіў шмат грошай*. В. Старына (КСЧ, 311). Прыкладна з 1920-х гг. прыслоўе **шмат** стала актыўна выкарыстоўвацца ў функцыі кампанента складанняў: *шматвопытны, шматлікі, шматстаронні* і да т. п. (гл. Прыгодзіч 2000, 72). Першапачаткова гэты кампанент ужываўся як патэнцыяльна магчымы дублет да **многа-** (*многагадовы – шматгадовы, мнагалікі – шматлікі*), але паступова ён пашырыўся і ў некаторых выпадках стаў адзіна магчымым: *шматкроп’е, шматслоўе*. На думку М.Р. Прыгодзіча, «складанні з першай асновай **шмат-** пачынаюць успрымацца як найбольш тыповыя для сучаснай беларускай мовы» (Прыгодзіч 2000, 72).

Прааналізаваны матэрыял сведчыць аб тым, што на працягу гістарычнага развіцця беларускай мовы ў складзе прыслоўяў няпэўна-колькаснай семантыкі ‘многа’ адбыліся істотныя змены. З аднаго боку, з актыўнага ўжытку выйшлі кніжнаславянскія словаформы тыпу **веле, пуще, паче**, з другога – адбылася больш вузкая спецыялізацыя значэнняў у межах адной словаформы. Словаўтваральную актыўнасць у сучаснай беларускай літаратурнай мове набіраюць прыслоўі **многа** і **шмат** як кампаненты кампазітаў.

Скарачэнні

ВКС – Каспяровіч М.І. Віцебскі краёвы слоўнік. Віцебск, 1927; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 30 т. Т. 2, 3, 18, 19, 29. Мн., 2009; **КСЧ** – Шатэрнік М.В. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны. Мн., 1929; **Насовіч** – Насовіч І.І. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1983. Факс. выд.; **СГЦРБ** – Слоўнік гаворак цэнтральных раёнаў Беларусі: У 2 т. Т. 1. А – П / Пад рэд. Е.С. Мяцельскай. Мн., 1990; **СлРЯ** – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1, 9, 10, 21. М., 1975, 1982, 1983, 1995; **СМНН** – Слоўнік мовы «Нашай Нівы»: У 5 т. / Пад рэд. В.П. Лемцюговай. Мн., 2003, 2007. Т. 1, 2; **СМС** – Слоўнік мовы Скарыны: У 2 т. / Склад. У.В. Анічэнка. Мн., 1977; **СПЗБ** – Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча: У 5 т. Мн., 1979–1986; **СС** – Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Под ред. Р.М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1994; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1982; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1991. Вып. 7.

ЛІТАРАТУРА

Беларуская граматыка / Пад рэд. М.В. Бірылы, П.П. Шубы. Мн., 1985. Ч. 1.
 Беларуская мова: Вучэб. дапам. / Г.І. Андарала і інш.; Пад рэд. Л.М. Грыгор'евай. Мн., 1994.
 Булахаў М. Г. Гісторыя прыметнікаў беларускай мовы. Мн., 1973. Ч. 3.
 Бурак Л. І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974.
 Карский Е. Ф. Белорусы: В 3 т. М., 1956. Т. 2. Вып. 2.
 Курс беларускай мовы: Падручнік / Л.І. Сямешка і інш. Мн., 1996.
 Прыгодзіч М. Р. Словаскладанне ў беларускай мове. Мн., 2000
 Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове. Мн., 1962.

Паступіў у рэдакцыю 16.05.11.

Ірына Мікалаеўна Курловіч – аспірантка кафедры гісторыі беларускай мовы. Навуковы кіраўнік – доктар філалагічных навук, прафесар, загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы М.Р. Прыгодзіч.